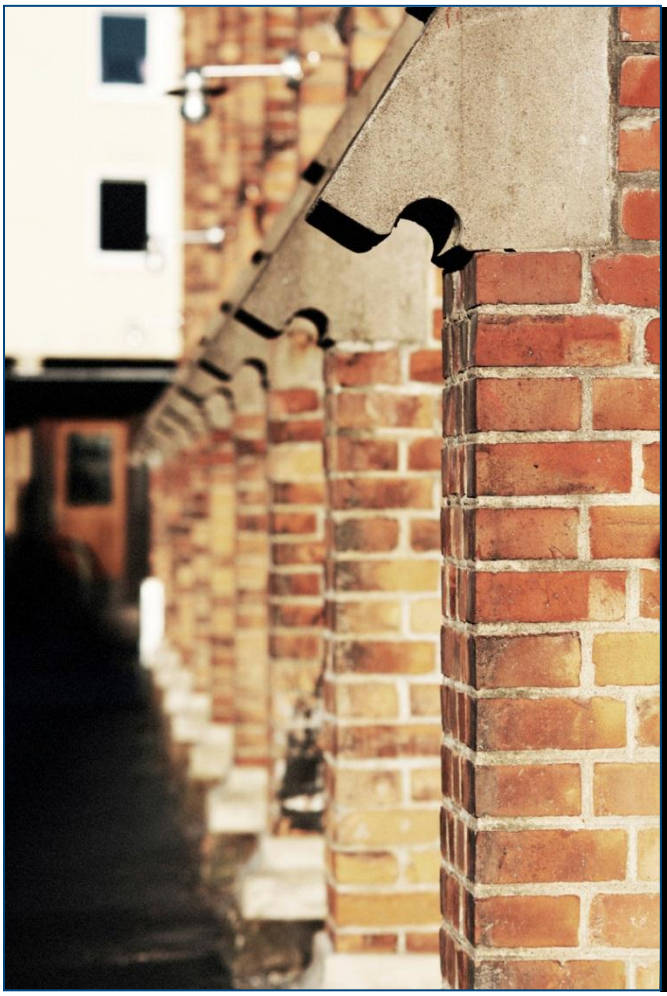

Regionalt kulturmiljö program

Del 6 - Kyrkor

LÄNSSTYRELSEN
Södermanlands län

Titel: Regionalt kulturmiljöprogram Del 6 - Kyrkor
Utgiven av: Länsstyrelsen i Södermanlands län
Utgivningsår: 2013
Författare: Hugo Larsson, redigerad av Åke Johansson, Bo G Svensson och Ebba Gillbrand
Diarienr: 430-5557-2011
Foto: Länsstyrelsen i Södermanlands län

Rapporten finns på: www.lansstyrelsen.se/sodermanland/publikationer

Innehåll

Syfte och målsättning 4

Det kyrkliga kulturarvet i Södermanland – en bakgrundsbild 4

Befintliga kunskapsunderlag i Södermanland 9

Juridiska förutsättningar 10

Kulturpolitiska mål och det kyrkliga kulturarvet. 11

Samordning mellan länsstyrelser, myndigheter och sakområden 12

Länsstyrelsens arbete med det kyrkliga kulturarvet 15

Vad behöver göras? 16

Behov av kunskapsunderlag 17

Förslag till projekt 17

Informationsinsatser 19

Sammanfattning, Länsstyrelsens strategiska ansatser 19

Källor och litteratur 22

Syfte och målsättning

Tanken med programarbetet är att skapa ett strategiskt dokument som tar sin utgångspunkt i:

- Förvaltande av befintliga värden hos de skyddade miljöerna
- Tillämpning av lagstiftning
- Att skapa engagemang
- Arbeta proaktivt
- Delge information och skapa dialog

Målsättningar är att:

- Företräda allmänhetens brukaranspråk
- Förmedla kulturarvets roll i det hållbara samhället.
- Öka tillgängligheten av kulturhistoriska värden hos det kyrkliga kulturarvet

Det kyrkliga kulturarvet i Södermanland – en bakgrundsbild

Det södermanländska landskapet karakteriseras av stora variationer mellan öppen och sluten terräng. Den centralt belägna sjöplatån med ett stort antal sjöar och åsar bidrar till den omväxlande landskapsbilden. Sjöplatån liksom länets östra delar karakteriseras av småbrutet landskap. Länsdelen karakteriseras av de stora godsen. Området norr om sjöplatån som präglas av öppna lermarker och moränjordar har större inslag av självägande bönder. Landskapet domineras dock totalt sett av frälsejord. Redan under medeltid förekom frälsejord i nästan två tredjedelar av alla socknar. På sjöplatåns västra delar har frälsejorden dessutom ökat sedan medeltid.[1]

Kyrklig byggverksamhet

Södermanland utmärker sig i förhållande till flera andra län genom det stora antalet bevarade sockenkyrkor med medeltida ursprung.[2] Många av dessa genomgick förändringar redan under medeltiden där 1200-talets salskyrkor och 1400-talets större salskyrkor såsom exempelvis Aspö kyrka är utmärkande. Stora västtorn tillkom på en mängd kyrkor under 1400-talet. Exempel på detta är Vagnhärads och Trosa lands kyrkor. Under 16-1700-talet kom adeln att starkt sätta sin prägel på kyrkorna genom tillbyggnader av gravkor och utvidgningar med läktarbyggnader mm. Exempel på kyrkor av detta slag är Hyltinge, Vadsbro, Bälinge och Bärbo kyrkor. Det kanske mest extrema exemplet i länet på adlig omdaning av en sockenkyrka till ett gravmonument över den egna släkten är Jäder kyrka som gavs en helt ny och ståtligare gestaltning genom Axel Oxenstiernas försorg. Kyrkan bär omisskännlig prägel av arkitekten Jean de la Vallé. Gestaltningsmässigt är den jämförbar med Askersunds landskyrka i samma stift men Örebro län, även den utformad av Jean de la Vallé. Ett ökat befolkningstryck under 1700-talet hanterades ofta genom tillbyggnad med tvärskepp åt norr eller en korsarm i nordsydlig riktning. Exempel på detta har Tunaberg, Julita, Stigtomta och Lilla Malma kyrkor. Ett fåtal större nybyggnadsprojekt genomfördes under 1700-talet i Södermanland. Exempel på detta är Lunda (1769), Östra Vingåker (1749-53) och Lerbo (1765-67) kyrkor.[3]

[1] Kemff Östlind, 2003, f. 73
[2] Kempff Östlind, 2003, s. 74
[3] Lindblad/Sjöström, 2003, s. 57

Södermanland var under perioden 1790-1860 till stora delar förskonad från den våg av rivningar med nybyggnation till större skalnivåer som genomfördes i exempelvis Östergötland, Småland och Västergötland. Befolkningsexpansionen under 1800-talet brukar anges som förklaring till uppförandet av de många neoklassicistiska, katedrallika kyrkobyggnaderna i Sverige vid 1800-talets mitt. Detta kan dock inte fullt ut förklara de regionala skillnader som finns i landet. Möjligen har det faktum att jorden i Södermanland i hög utsträckning allt sedan medeltid och fram i modern tid har varit frälseägd bidragit till kyrko-byggnadsbeståndets prägel i detta avseende. De gamla sockenkyrkorna hade i herrgårds-präglade områden ofta karaktären av patronatskyrka där kyrkobyggnaden starkt kom att präglas av och förknippas med de dominerande släkterna i trakten. I vissa fall är kyrkobyggnaderna så starkt präglade av denna påverkan att de i sig kan sägas utgöra ett ramverk till de gravmonument som rests över de olika släkterna. Med all sannolikhet har adelssläkternas jämförelsevis seglivade dominans i länets socknar och den relativa frånvaron av självägande bönder bidragit till en konservatism i detta avseende.

Belysande för det mer konservativa draget i Södermanland är exemplet Öja kyrka (uppförd 1847-50) där den gamla kyrkan visserligen revs för att ge plats för en ny och betydligt större neoklassicistisk helgedom men där det uttalade syftet var att bibehålla den gamla kyrkans gravkor vilket har integrerats med den nya kyrkan på östgavelns södra sida. Sakristian till den nya kyrkan uppfördes vid den norra delen av samma fasad som en pendang och kopia på det bevarade koret från 1720.[4]

Under perioden 1760-1860 har endast två kyrkor uppförts på helt ny plats. Det rör sig om Ärla respektive Stenkvista kyrkor i Eskilstuna kommun vilka båda är etappvis uppförda från 1700-talets slut till och med 1840-talet.

Perioden 1860-1950 präglas av nybyggnation och restaureringar snarare än om- och tillbyggnader men undantag finns. Björkviks kyrka uppfördes för att ersätta den gamla nedbrunna föregångaren men i övrigt byggs det i allmänhet nya kyrkor där befolkningen expanderar. Katrineholms kyrka (1901-02) är ett exempel på detta där sockenkyrkan Stora Malm inte räckte till efter stationssamhället Katrineholms etablering.[5] Den gamla kyrkan fortsatte dock att användas som landsortskyrka. Ett mer framträdande exempel på nyuppförande under perioden är Ottar Hökerbergs skapelse Kloster kyrka i Eskilstuna (1925-1929) uppförd som stadskyrka till den växande industristaden Eskilstuna. Kloster kyrka brukar sägas vara den senast uppförda katedralen i Sverige. Kyrkan utgör ett gott exempel på sin tids höga ambitionsnivå vad gäller gestaltning och formgivning. Utrymmena är anpassade efter det funktionsbehov som fanns vid uppförandet och miljön är formgiven allt ifrån läge och funktion i stadsrummet till utformning och funktion hos exempelvis invändiga dörrbeslag.

De ombyggnader som genomfördes under 1800-talets senare del syftade ofta till att skapa utrymme och ”värdighet” i koret. En typisk åtgärd var att förstora koret genom att flytta sakristian från ett läge bakom koret.[6] Det mest spektakulära exemplet på ombyggnad under perioden är tillbyggnaden av Floda kyrka (1885-88) där den nya kyrkan fogades till den gamla varvid det Kaggska gravkoret bibehölls liksom hela det gamla kyrkorummet med

[4] Lindblad/ Sjöström, 2003, s. 53

[5] Lindblad, 2003, s. 61

[6] Lindblad, 2003, s. 63

sina Albertus Pictor målningar. Den gamla kyrkan gavs platsen av ett sidoskepp i den nya byggnaden. Även den fristående klockstapeln från 1600-talet bevarades trots att tillbyggnaden försågs med ett torn.[7] Arkitekt var Axel Herman Hägg som bland annat också utförde restaurerings-arbeten på Visby domkyrka.

Omgestaltningen av Floda kyrka utgör ett tidigt exempel på den antikvariskt präglade reaktion som mot 1800-talets slut kom efter en våg av rivningar av kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader i landet som helhet. Tillbyggnaden av Floda kyrka är utförd i samma anda som det ungefär samtida Bünsowska huset på Strandvägen i Stockholm där den regelmässiga symmetrin för första gången övergavs till förmån för en gestaltning mer präglad av byggnadens funktion och inre organisation. Den tillbyggda delen av Floda kyrka är utformad i nygotik men det finns ett formmässigt inflytande av den engelska Arts & Crafts rörelsen som pekar framåt mot den kommande Jugendstilen runt sekelskiftet 1900.

Under tiden efter funktionalismens genom-brott i Sverige 1930 har de nyuppförda kyrkor som finns i länet som regel tillkommit för att betjäna ett nytt bostadsområde i den växande staden. Exempel på detta är Sankt Petri och Ansgars kyrkor i Eskilstuna. Dessa kyrkor är som regel integrerade i en större anläggning som har utrymmen för församlingsverksamhet och administration. Kila kyrka utanför Nyköping utgör ett undantag. Kyrkan som är uppförd i anslutning till kyrkogården efter en äldre riven träkyrka är med sitt modernistiska formspråk ett ovanligt inslag i landsbygdens sockenkyrkobestånd. En särställning bland de nyuppförda kyrkorna under denna period intar Sankt Botvids kyrka i Oxelösund som ritades av Rolf Berg 1957. Kyrkan är uppförd i betong och dess konstruktivistiska utformning för tanken till en fyrbåk. Dess läge i hamn- och industristaden Oxelösund anses ha varit vägledande vid utformningen.

Kyrkogårdar och begravningsplatser

Få kyrkogårdar har kvar karaktären från tiden före 1800-talets mitt. Till del beror detta på att äldre gravvårdar ofta var av trä. Bevarade teckningar från Vingåkers kyrkomiljö visar hur kyrkogårdar med denna typ av gravvårdar kunde se ut. Det sena 1700-talets gravvårdar kunde ha karaktären av träkors med stag från ovankant till korsarmarnas spets så att ovandelen bildade en triangel. Gravvården kröntes av en metallflöjel med årtal och kanske initialer. En bevarad sådan metallflöjel påträffades på vinden till Sättersta kyrka 2003. I någon mån kan kyrkogården i Österåker med sina många träkors sägas vittna om denna karaktär. Ålderdomlig är även den gravkulletradition som finns kvar vid Västermo kyrka där de upphöjda gravvårdarna krattas enligt vissa mönster.

1800- och 1900-talens befolkningsökning och urbanisering medförde nyetableringar av friliggande kyrkogårdar med gravkapell. Som en kontrast till de små och kanske överbelastade kyrkogårdarna med flerhundraåriga anor skapades istället parklika anläggningar där gravvårdarna prydligt kunde inordnas i enlighet med det läge och den omsorg som gravrätts-innehavaren hade råd med. 1800- och det tidiga 1900-talets kyrkogårdar är ofta intressanta genom det sätt på vilket den sociala stratigrafin i livet avspeglar sig även i döden. Den sociala rörlighet som 1800-talets liberalisering medförde gjorde dock detta till en angelägenhet för fler än

[7] Lindblad, 2003, s. 64

tidigare. Industrialiseringen medgav dessutom en större variation till rimligare pris vad gäller gravvårdarnas utformning än tidigare. Även de gamla kyrkogårdarna anpassades efter hand till det formspråk som de friliggande kyrkogårdarna hade. Typiskt för dessa begravningsplatser är inordnandet i kvarter där de enskilda gravarna är kringgärdade med buxbomhäckar, stenpollare med kedjor och dylikt. Fattiga människor hamnade i ”långa raden” där minnesvården utgjordes av ett träkors som togs bort när det ruttnade ner eller ersattes med en mycket enkel liten sten om de anhöriga kostade på sig detta. Denna gravform saknade gravrätter. Som regel saknas gravrättsinnehavare fortfarande för dessa gravar.

1800-talets kyrkogårdar är ofta kring-gärdade med alléträd. Som företeelse är trädraderna äldre liksom förekomsten av minnesträd på enskilda gravar men liksom vad gäller alléer i städerna vid samma tid blev trädrader mer allmänt förekommande på kyrkogårdarna under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början.

Under inflytande av funktionalismen tillkom under 1900-talet skogskyrkogårdar som kan sägas vara begravningsplatser på naturtomt. Ambitionen med dessa var att ge naturupplevelsen ett så stort genomslag som möjligt. Ofta tänkte man sig mindre ingrepp än vad som var praktiskt möjligt med tanke på den löpande förvaltningen. Hällby skogskyrkogård utanför Eskilstuna är ett exempel på en miljö av detta slag. Ursprungstanken var i detta fall att gravlägga på i stort sett orörd mark där till och med blåbärsriset skulle finnas kvar. Den senare tanken övergavs dock snabbt. Medan tallskogen i gallrad form är kvar är markytan med gravarna under träden gräsbevuxen och välslagen. Samma kyrkogård är försedd med en urnlund där ett mindre bergsparti på ett ovanligt sätt har utnyttjats som minnesplats med skyltar i gjutjärn över de döda monterats direkt på klipphällen.

De funktionalistiska begravningsplatserna är mer anonyma och måttfulla vad gäller individuella uttryck än den tidigare periodens gravskick. Även om begravning sker familjevis saknas ofta på dessa begravningsplatser avgränsningar för de enskilda gravrätterna. Gravstenarna står som regel enhetligt i rader på en gräsbevuxen yta. Liksom den tidigare kvartersindelningen medförde en omgestaltning av äldre gravskick har funktionalismens mer förenklade syn inneburit en förenkling av skötsel och gestaltning för gravar som tidigare var tydligt avgränsade med häckar, syllstenar och dylikt. I Södermanlands län är den senare utvecklingen markant. Det är mycket sällsynt med välbevarade kyrkogårdar av 1800-talstyp i länet. Västra kyrkogården i Nyköping kan sägas vara en av de få av det senare slaget.

Urnlundar, minneslundar och askgravlundar är exempel på gravformer som i allt högre utsträckning kräver plats och gestaltning på de befintliga kyrkogårdarna. Begravningsformen har blivit vanligare framför allt under 1900-talets andra hälft och har under senare år kombinerats med ett antal varianter där graden av anonymitet avseende gravläggningsplats, askans deponering samt identifiering av gravlagd individ är skillnaden.

Efter Svenska kyrkans skiljande från staten har staten gett i fortsatt uppdrag åt församlingarna att ansvara för begravningsverksamheten för samtliga medborgare i landet. Denna situation kan i vissa avseenden anses vara pådrivande för etablering av askgravlundar, minneslundar etc. Församlingarna har av samma skäl ett

åtagande att kunna tillhandahålla gravkapell och gravplatser som är neutrala avseende religiös symbolik. Detta har varit pådrivande för en omgestaltning av gravkapell under senare år men har också skapat möjligheter till återanvändning och potentiell revitalisering av miljöer som tidigare inte fullt ut har kunnat nyttjas i avsett syfte. Till de senare hör alla de gravkapell som uppfördes i anslutning till befintliga kyrkomiljöer under 1940-70-talen och som nästan uteslutande under senare år har använts som förrådsutrymmen.

Restaureringar i Södermanland under 140 år

Omgestaltningar och restaureringar i Södermanland från sent 1800-tal och fram i nutid har av Jacob Lindblad i Riksantikvarieämbetets sockenkyrkoprojekt indelats i fem perioder med brytpunkter omkring åren 1910, 1930, 1960 och 1975.

Före 1910 skedde stora omgestaltningar avseende såväl exteriör som interiör. Mellan 1870-1910-talen genomfördes förändringar i kyrkorummen där den slutna bänkinredningen ersattes med öppna så kallade bönhusbänkar. Ofta tillkom dekorationsmåleri på väggar och tak samt målade glasfönster.[8] Den gamla altartavlan kunde ofta ersättas med ett målat glasfönster med ett bildspråk som erbjöd ett kristet motiv och en fokuspunkt i kyrkorummet. Ett exempel på en kyrkomiljö med bevarat sådant fönster är Forssa kyrka.

Debatten efter restaureringen av Gripsholms slott på 1890-talet innebar en kritik mot de tidigare s k stilrestaureringarna och att en ny antikvarisk doktrin formulerades. Gamla byggnader skulle betraktas i relation till utvecklingsprocessen och till sin individuella historia. Ingenting borde läggas till eller dras ifrån eftersom det vore att förfalska den historiska källan. 1910-talets restaurering av Strängnäs domkyrka utfördes av Sigurd Curman i denna anda och fick påverkan på andra kyrkorestaureringar i Sörmland. Sigurd Curmans efterföljare Erik Lundberg och Ove Hidemark har också lämnat betydelsefulla spår i länets kyrkor liksom arkitekter som Ove Leijonhufvud, Rolf Berg, Jerk Alton, Margit Webjörn och Björn Norman.

Restaureringarna under 1930-50-talen präglas av en vilja att ta avstånd från och ”reparera skadorna” från de genomgripande förändringar som skedde före den ändrade synen på restaurering runt 1910. Under denna period togs mycket av den inredning som tillkom under sent 1800-tal bort.

Istället skapades ofta strama kyrkorum med återanvända detaljer från äldre skeden i kyrkans historia. Bänkinredningar från denna period anspelar ofta på äldre slutna kvartersinredningar men saknar som regel bänkdörrarna. Det förekommer också en mängd ombyggnationer av gammal bänkinredning där bänkdörrarna bibehålls men bänkinredningen i sig breddas och ryggstöden vinklas för en ökad bekvämlighet. Man uppfattade ofta i samtiden att man hade återskapat en förlorad kvalitet i kyrkorummet.

Restaureringen av Spelviks kyrka 1933 vilken sedan 1846 hade stått övergiven som ödekyrka är typisk för denna period. Man återställde autentiska delar av inredningen och gestaltade övriga delar på ett diskret sätt med samtida formspråk. Kyrkorum som omgestaltats under denna period har en lågmäld funktionalistisk grundton där enskilda artefakter ur historien lyfts fram och framhävs.

[8] Lindblad, 2003, s. 68

Under 1960- och tidigt 1970-tal slog konstruktivismen eller, som den också kallas, brutalismen igenom som arkitekturideal. På kyrkobyggnadsområdet är exempelvis Sankt Botvids kyrka i Oxelösund ett exempel på detta. Utmärkande för denna stil var framhävande av byggnadsmaterialet, ofta rå betong, samt betoning av konstruktiva element liksom av de funktionella installationssystem byggnaden hade där ventilationstrummor exempelvis kunde användas som ett arkitektoniskt uttryck.

Även inom restaureringsområdet kom denna strömning till uttryck. Restaureringarna från denna period kunde därför emellanåt bli mer drastiska än tidigare och den projekterande arkitektens behov att uttrycka sig gavs ett större utrymme. Ett exempel från denna tid är omgestaltningen av Hyltinge kyrkas interiör där läktarbyggnaden av Rolf Berg för tankarna till en industriinteriör eller till däck och lejdare på ett fartyg. Den mycket suggestiva korgestaltningen i samma kyrka för på samma sätt tankarna till en teaterkuliss. Även i dessa fall kunde äldre artefakter återanvändas i den nya gestaltningen. I fallet Hyltinge har krucifixet från en av kistorna i underliggande gravkor exempelvis återanvänts som altarprydnad där den bildar en form av fokuspunkt i rummet.

Under tiden efter 1975 har praktiska och liturgiska behov varit vägledande för omgestaltningar. WC, förberedelserum mm har ofta inretts under läktarna. Den differentierade användningen av kyrkorummet som har slagit igenom som idé sedan kyrkans skiljande från staten har medfört nya anspråk på kyrkorummet. Öppna ytor, så kallade kyrktorg för intagande av kyrkkaffe har exempelvis tillskapats på många håll genom borttagning av bänkar där församlingsmedlemmarna istället kan sitta mer fritt på stolar. Fristående altarbord är idag ganska vanligt. Ibland har detta kombinerats med borttagning av bänkar nära korpartiet för att tillskapa yta. Man kan också ha tagit bort altarringen eller gjort denna delad. En lekhörna för barn är numera vanligt.

Tidsperspektivet på det sena 1800-talet är numera så stort och tydligt att även denna historiska period värderas antikvariskt högt i samband med restaureringar. Detsamma kan inte sägas om 1950-80-talens tillägg i kyrkorummen. Dessa tas idag många gånger bort på samma sätt som 1890-talets tillägg togs bort under perioden närmast efter 1930.

Befintliga kunskapsunderlag i Södermanland

Samtliga kyrkor i Södermanland har dokumenterats genom kyrkokarakteriseringar och flertalet församlingar har tagit fram vårdplaner för sina skyddade miljöer. Dessa dokument ger en bra nulägesbeskrivning av miljöerna samt en överblick av de huvudsakliga åtgärder som finns dokumenterade via Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA). De kan därför vara viktiga som utgångspunkt för fördjupningar i samband med antikvariskatekniska förprojekteringar etc.

Förre landsantikvarien Ivar Schnell var en produktiv författare som bland annat genom boken Kyrkorna i Södermanland från 1965 har bidragit till att ge en byggnadshistorisk överblick av kyrkobeståndet i länet. Ivar Schell och hans företrädare Erik Born författade kyrkobeskrivningar till länets kyrkor vilka fortfarande i uppdaterad upplaga eller i originalversion används. Utöver detta kan spridda artiklar i Sörmlandsbygden,

Sörmlands museums årsbok kasta ljus över kyrkohistoriska företeelser. 1:e antikvarie Magnus Josephson, mångårig medarbetare vid Sörmlands museum har bland annat bidragit med sådana artiklar.

Riksantikvarieämbetet bedrev under att antal år ett bebyggelsehistoriskt forskningsprojekt kallat Sockenkyrko-projektet som landskapsvis gav ut ett antal volymer om det kyrkliga kulturarvet. Den volym som behandlar Södermanlands kyrkor utkom år 2003.

Riksantikvarieämbetet drev under lång tid även projektet Sveriges kyrkor som under 1970-80-talet utgav mycket påkostade och innehållsrika kyrkomonografier. För Södermanlands del utkom dock endast ett fåtal volymer där bland annat Strängnäs domkyrka liksom Jäder kyrka är dokumenterade på detta sätt.

Ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt kring kyrkomålaren Albertus Pictor, som är representerad i hela Mälardalen, genomfördes 2003-2006. Projektet som innebar en totalinventering av hans verk resulterade i ett bokverk i två band kallat *Albertus Pictor - målare av sin tid.* Dessutom producerades ett antal individuella beskrivningar av Albertus Pictor-målningar för enskilda kyrkor. För Södermanlands läns del har hittills utkommit sådana monografier rörande målningarna i Lids och Torshälla kyrkor.[9] Projektet var färdigt och lanserades lagom till 500-årsjubileet av målarens död år 2009.

Strängnäs stift har under 2011 avslutat en heltäckande inventering av stiftets orgelbestånd, Inventeringen har till del varit inriktad på instrumentens egenskaper ur såväl antikvarisk som musikalisk synvinkel. Resultatet är publicerat i boken Klanger från fyra sekel – Orglar i Strängnäs stift, 2011.

Kommande projekt inom Strängnäs stift handlar bl a om inventarieinventeringar och inventering av medeltida taklag.

De byggnadsarkeologiska insatser som gjorts i länet har i allmänhet varit händelsestyrda där resultatet av dokumentationen med något undantag begränsats till en publicering i föreskriven avrapportering av projektet.

Juridiska förutsättningar

Enligt 4 kap. *Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.* (KML) ska samtliga kyrkobyggnader invigda för svenska kyrkans gudstjänst med tillhörande kyrkotomter som var i Svenska kyrkans ägo den 1 januari 2000 vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och dess utseende och karaktär inte förvanskas. Ansvaret för detta är förvaltarens. För alla kyrkor, kyrktomter och begravningsplatser tillkomna före utgången av 1939 som var i Svenska kyrkans ägo före 1 januari 2000 krävs tillstånd från länsstyrelsen för väsentlig ändring av byggnaden/miljön. I fråga om en kyrko-byggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.

Om Riksantikvarieämbetet beslutar det ska bestämmelserna om tillståndsprövning också tillämpas i fråga om en kyrkobyggnad eller en kyrkotomt som har tillkommit efter utgången av 1939 och som är märklig genom sitt kulturhistoriska värde. Det samma gäller även för

9 http://www.raa.se/cms/extern/aktuellt/albertus_pictor_jubileum/boktips.html

begravningsplatser tillkomna efter utgången av 1939.

I fråga om en kyrkotomt krävs alltid tillstånd för utvidgning av tomten samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar på tomten. Motsvarande regler gäller för begravningsplatser med samma kronologiska begränsningar. Den definitionsmässiga skillnaden mellan kyrktomt och begravningsplats är att den senare är en sådan yta som omfattas av *1§ Begravningslagen (1990:1144).*

Ett motsvarande skydd med tillståndsplikt finns för kyrkliga inventarier. Inventarier som tillhör kyrkobyggnad, kyrkotomt eller begravningsplats ska förvaras väl, vara förtecknade samt kontrolleras var sjätte år så att de finns kvar. Ansvarig förvaltare ska utse två ansvariga personer för detta ändamål. Länsstyrelsens tillstånd krävs för att avyttra ett föremål, för att avföra det från förteckningen, för att reparera eller ändra det, eller för att flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma.

Länsstyrelsen får enligt KML i samtliga dessa fall ställa de villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs.

Riksantikvarieämbetet har 2012 utarbetat *föreskrifter om kyrkliga kulturminnen* (KRFS 2012:2) och en *vägledning* för tillämpning av KML 4 kap. kyrkliga kulturminnen. En *vägledning för antikvarisk medverkan* vid tillämpningen av bl a 4 kap. KML har även tagits fram.

I *Förordning (1988:1188) om kulturminnen m.m* anges bland annat att länsstyrelsen inför tillståndsgivning enligt KML ska samråda med Riksantikvarieämbetet i ärenden av större vikt (§1). I sin tillsyn av kulturmiljövården i länet ska länsstyrelsen samverka med kulturmiljövårdande organ inom länet, särskilt länsmuseer och motsvarande museer (2§). Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet har enligt 18§ en skyldighet att samråda med stiftet där så behövs.

Andra lagrum av relevans

Plan och bygglagen (PBL) reglerar planering och bygglov med kommunen som tillsynsmyndighet. Denna lagstiftning kan emellanåt åberopas i samband med förslag till ändring av kyrkobyggnader. Ett sådant exempel är 8 kap PBL som anger att lokaler dit allmänheten har tillträde samt på allmänna platser ska enkelt avhjälpta hinder för personer med nedsatt rörelse- eller och orienteringsförmåga avhjälpas. En annan relevant skrift i detta sammanhang är *Allmänna råd om ändring av byggnad (BÄR), Boverket, Allmänna råd 1996:4 ändrad genom 2006:1*.

Kulturpolitiska mål och det kyrkliga kulturarvet

Enligt regeringens proposition 2009/10:3, *Tid för kultur* ska kulturpolitiken *främja ett levande kulturarv som bevaras, används och utvecklas*. Överfört på hanteringen av de kyrkliga kulturmiljöerna skulle detta konkret kunna innebära att främja en situation där Svenska kyrkans verksamhetsbehov i så hög utsträckning som möjligt är kompatibel med allmänhetens brukaranspråk på det kyrkliga kulturarvet. Allmänhetens brukaranspråk kan exempelvis handla om tillgång till en autentisk historisk miljö. Kyrkoantikvarisk ersättning utgör ett av samhällets styrmedel i detta avseende.

Kulturmiljöperspektivet och det hållbara samhället

Det är av vikt att alla delar av samhället bidrar till en långsiktigt hållbar samhällsutveckling. Internationellt har den modell som ofta tillämpas vad gäller hållbarhet – ekologisk, ekonomisk och social hållbarhet – på senare tid ofta kompletterats med en kulturell dimension (Agenda 21 mm). Den kulturella dimensionen behöver integreras i samhällsutvecklingen för att hållbarhetsarbetet ska bli effektivt.

Ur ett hållbarhetsperspektiv innebär bevarandet av byggnader ett resurssparande i jämförelse med kontinuerlig förnyelse av samma strukturer. Utifrån en livscykelanalys ger en gammal och välbevarad byggnad därför en lägre miljöbelastning än en ofta förnyad bebyggelse. Det kyrkliga kulturarvet med sina ofta medeltida strukturer är därför ett gott exempel på en företeelse som bidrar till det hållbara samhället och till miljömålet God bebyggd miljö.

Miljöbelastningen är på motsvarande sätt jämförelsevis liten vad gäller de metoder och material som i huvudsak är aktuella inom kulturmiljövården.

Kulturarvet och det tidsdjup detta förmedlar bidrar till en hållbar samhällsutveckling. En åldrande byggnad kan ses både som en symbol för tiden och som en konkret materialisering av denna. Upplevelsen av tid, förmedlad genom historisk kunskap och genom åldrande byggnader, kan t o m innebära en möjlighet för identifikation med andra människor och tider.

Kulturmiljövårdens ambition sedan slutet av 1800-talet har varit att i samband med restaureringar så långt möjligt söka vidmakthålla det autentiska materialet eller artefakten såsom källa till kunskap nu och i framtiden. Detta kan också ses som ett uttryck för det hållbara samhället. En bevarad byggnadshistorisk källa i form av ett ytskikt eller ett bevarat spår av ett tidigare byggnadsskede kan ses som en kunskapsbank eller ett arkiv av primärkällor. Dessa kan användas för tolkning och omtolkning samt utgöra byggstenar i nya perspektiv nu och i framtiden. Vidmakthållandet av byggnadernas autenticitetsvärden bidrar därför till den långsiktighet kring resursutnyttjande som kännetecknar det hållbara samhället.

Samordning mellan länsstyrelser, andra myndigheter och sakområden

Samordning kopplat till myndighetsutövning

Sedan ett par år tillbaka har byggnadsantikvarierna på länsstyrelserna i mälardalslänen startat ett nätverk i vilket principiella frågor kan diskuteras. Frågor som tas upp är förhållningssätt i olika materialfrågor, principer för dispensprövning vad gäller vissa frågor etc. Erfarenhets- och kunskapsutbyte är andra viktiga delar.

I samband med inrättandet av kyrkoantikvarisk ersättning skapades även de regionala samrådsgrupperna med syfte att vara ett forum för samråd mellan Svenska kyrkan och de länsstyrelser som berörs av respektive stifts geografiska avgränsning. Vid samrådsgruppen har aktuella frågor av ärendekaraktär avhandlats. Under senare tid har samrådet utvecklats till att omfatta mer tematiskt gjorda upplägg. Årligen sammanträder den centrala samrådsgruppen dit representanter från de regionala grupperna jämte företrädare för Riksantikvarieämbetet och Svenska kyrkan centralt inbjuds.

Riksantikvarieämbetet har även startat upp ett antal diskussionsgrupper på Internet dit alla med inloggning kan vända sig och konsultera varandra.

Samråd med kommunerna sker vid dispensprövning och tillsyn enligt 4 kap i de fall där bygglovgivning sker parallellt eller frågan på annat sätt berör Plan och bygglagen (PBL).

I förekommande fall sker som regel internsamråd med Natur- och miljöenheten kring det gröna kulturarvet, bland annat vad gäller biotopskydd och rödlistade arter med koppling till Miljöbalken. Juridiska funktionen internkonsulteras på samma sätt vid frågor kopplade till överklagande eller annan juridisk formalia. Skydd- och beredskapsfunktionen konsulteras emellanåt vad gäller brandskyddsfrågor.

Samordning kring dokumentation och kunskapsuppbyggnad

I Riksantikvarieämbetets genomgång 2009 av kunskapsuppbyggnaden kring kyrkomiljöerna som kulturarv pekar man på behovet av samverkan kring kunskaps-uppbyggnad. Man vill se en utveckling där de tre sfärerna Kulturmiljövården, Universitet och högskolor och Svenska kyrkan samverkar kring dessa frågor. Till kulturmiljövårdssfären räknas i detta sammanhang myndigheter, museer, förbund, organisationer och enskilda konsulter. Svenska kyrkan omfattas i detta fall av expertgrupper vid stiften, kyrkokansliet, församlingsförbundet. I skärningspunkten mellan dessa sfärer ligger de regionala samrådsgrupperna.

Strategiska samtids- och framtidsfrågor

Aktuella samhällsförändringar

De lagskyddade kyrkobyggnaderna har tillkommit under nära tusen år av kyrklig expansion och för en befolkning som huvudsakligen bodde på landsbygden. Sedan 1900-talets mitt har förutsättningarna för de lokala församlingarna att använda och förvalta kyrkobyggnaderna förändrats. Befolkningstillväxten sker idag i tätorter, medan många kyrkor ligger i områden som kan betecknas som gles- eller avfolkningsbygd. Andelen svenska medborgare som tillhör Svenska kyrkan har under en längre tid minskat.

Svenska kyrkan upphörde att vara statskyrka år 2000. Sedan dess är det Svenska kyrkan genom sina församlingar som entydigt äger och förvaltar det kyrkliga kulturarvet. I led med detta har stora förändringar av församlingsstrukturen genomförts under det senaste årtiondet. Små församlingar har tillsammans bildat större enheter. Idag utgör varje församling en egen ekonomisk enhet vars ekonomi är beroende av befolkningsmängd och antal kyrkotillhöriga. Detta påverkar förvaltningen av kulturarvet eftersom ekonomiskt svaga församlingar kan ha ansvar för flera kostnadskrävande kyrkor med höga kulturhistoriska värden.

För att säkerställa det stora allmänna intresset av att det kyrkliga kulturarvet bevaras för framtiden finns bland annat en stark skyddslagstiftning. Kulturminneslagen markerar att de kyrkliga kulturminnena i sin helhet har sådana kulturhistoriska värden att det i likhet med de fasta fornlämningarna är relevant med generella skyddsbestämmelser. Kulturminneslagens generella skydd syftar till att säkerställa de samhällshistoriska värden som dessa miljöer representerar. Skyddet har inget med verksamhetens innehåll att göra men en bevarad ursprungsfunktion innebär oftast att

förutsättningar för bevarande blir större än med en annan funktion.

Svenska kyrkan och staten har ett delat ekonomiskt ansvar för vården av de kyrkliga kulturminnena. Svenska kyrkan har rätt till ekonomisk kompensation för de merkostnader som följer av KML:s bestämmelser (kyrkoantikvarisk ersättning, KAE). Däremot har Svenska kyrkan ett eget ansvar att se till att det i övrigt finns ett system inom kyrkan som ger en rimlig ekonomisk fördelning mellan resursstark och resurssvaga församlingar.

Under 2011 har i utredningen *Närhet och samverkan, Svenska kyrkans utredningar 2011:2* tanken framförts om att samla förvaltningen av det kyrkliga kulturarvet till stiften istället för att varje församling eller samfällighet tar ansvar för de egna miljöerna. Något avgörande i denna fråga har i skrivande stund inte skett.

Övertalighet av kyrkor och differentierad användning av kyrkorummet

Enligt regeringens skrivelse (2008/09:220) är inte problematiken med ”övertalighet” utbredd idag. Det nuvarande systemet med överenskommelse och kyrkoantikvarisk ersättning reglerar på ett tydligt sätt ansvaret för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Däremot delar Länsstyrelsen Riksantikvarieämbetets och regeringens bedömning att det är viktigt att både Svenska kyrkan och myndigheterna inom kulturmiljöområdet har beredskap för en utveckling med kyrkobyggnader som nyttjas i mindre utsträckning och för att kyrkorummen kan komma att användas på nya sätt.

Avyttring av kyrkobyggnader förekommer idag i relativt liten omfattning. Huvudsakligen har det rört sig om kyrkobyggnader som inte omfattas av tillståndsplikt enligt 4 kap. 3 § KML. Avyttring av församlingskyrkor är direkt ovanligt.

I Sörmland har frågan om övertalighet och avyttring inte varit särskilt framträdande de senaste åren. En vanligare fråga i länet liksom i landet i övrigt är att församlingarna/samfälligheterna vill avyttra andra delar av sitt fastighetsbestånd, t ex prästgårdar eller församlingshem. Vanligtvis omfattas dessa byggnader inte av KML:s bestämmelser. Emellertid är det inte ovanligt att en avyttring i ett senare skede leder till önskemål om att istället förlägga kontors- och samlingsrum i kyrkorummet.

KML:s bestämmelser reglerar inte i något avseende kyrkobyggnadens användning och inte heller kyrkobyggnadens avyttring. Skulle däremot den förändrade användningen eller avyttringen leda till behov av väsentliga ändringar enligt lagens mening, gäller sedvanlig tillståndsprövning. Kyrkobyggnader, som efter den 1 januari 2000 överlåtits till annan ägare än Svenska kyrkan, omfattas fortfarande av KML.

Strategisk förvaltning

KML:s bestämmelser ger skydd åt kulturhistoriska värden och varje kyrkobyggnad måste därför hanteras individuellt och utifrån sina specifika förutsättningar. Vid samråd och tillståndsprövning utifrån KML:s bestämmelser ska länsstyrelsen hävda kulturhistoriska värden, i en dialog kring förvaltning och förändring, där den antikvariska bedömningen utgör en viktig utgångspunkt.

Strategiska överväganden är nödvändiga.Ett långsiktigt bevarande med KML som verktyg kan i vissa fall innebära att en

ansökan om tillstånd till ändring avslås med hänsyn till påverkan på viktiga kulturhistoriska värden, i andra fall att tillstånd lämnas för att möjliggöra kontinuerligt eller förnyat bruk.

Kyrkobyggnaderna används idag olika mycket och på ett mer varierat sätt. För kyrkobyggnader med olika nyttjandegrad och användningssätt kan det också finnas förutsättningar för olika förvaltningsmodeller, inom ramen för KML:s bestämmelser.

Länsstyrelsens arbete med det kyrkliga kulturarvet

Kulturminneslagens 4 kap skyddar samtliga kyrkor invigda för gudstjänstbruk och i kyrkans ägor före utgången av 2000. Tillståndsplikt hos länsstyrelsen finns för samtliga kyrkor tillkomna före utgången av 1939. Länsstyrelsen tar initiativ till utökat skydd av kyrkor av senare datum och ansvarar även för att ta fram nödvändigt underlag till beslutet som fattas av Riksantikvarieämbetet.

I Södermanlands län finns i dagsläget 110 kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser som är uppförda före 1939 och som omfattas av tillståndsplikt. Ansvaret för att fatta beslut och utöva tillsyn överläts 1995 från Riksantikvarieämbetet till länsstyrelserna. Länsstyrelsens ansvarsområden vid hantering av det kyrkliga kulturarvet utgörs huvudsakligen av dispensprövning, tillsyn och rådgivning.

Sedan 2002 har Svenska staten tilldelat Svenska kyrkan kyrkoantikvarisk ersättning (KAE) främst för kulturhistoriska merkostnader i samband med restaureringsinsatser i skyddade kyrkomiljöer. Bidraget administreras av stiften där länsstyrelserna är remissinstans och samrådspart. Strängnäs stift har beviljats förhållandevis hög ersättning genom åren vad gäller per kvadratmeter skyddad kyrka. Detta speglar förändringstrycket vad gäller kyrkorna och även antalet tillståndsärenden hos Länsstyrelsen.

Tillståndsprövningen

Länsstyrelsens tillståndsprövning rörande kyrkliga kulturminnen styrs av Lagen om kulturminnen mm (1988:950), Förordning (1988:1188) om kulturminnen samt Föreskrifter om kyrkliga kulturminnen (KRFS 2012:2). Som ett stöd för arbetet finns vägledningar rörande tillämpning av kulturminneslagens 4 kap samt antikvarisk medverkan. Svenska kyrkan har fastställt villkor och allmänna råd för kyrkoantikvarisk ersättning samt tagit fram en handbok för detta arbete.

Väsentliga ändringar kräver tillstånd

Kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen.

Vid tillståndsprövningen gör länsstyrelsen en avvägning mellan församlingens behov av ändring och hur objektets kulturhistoriska värden påverkas av arbetet. I samband med beslut om tillstånd har länsstyrelsen rätt att ställa skäliga villkor. Villkoren får avse hur åtgärden ska utföras samt den dokumentation som behövs. Församlingen ansvarar för att söka tillstånd från länsstyrelsen.

Underhåll och brådskande reparationsåtgärder

Gränsen mellan vad som innebär ändring och vad som är löpande underhåll kan ibland vara svår att dra, men är viktig då

underhåll inte är tillståndspliktigt. Inte heller brådskande reparationsåtgärder är tillståndspliktiga.

Antikvarisk medverkan

Ett beslut om tillstånd till ändring förenas ofta med villkor om att åtgärderna ska följas av antikvarisk expertis. Det är församlingens ansvar att anlita antikvariskt expert med beaktande av de krav på kompetens och lämplighet som länsstyrelsen ställt i sitt beslut. Experten arbetar således på uppdrag av byggherren och det är byggherren som står för kostnaden för denne.

Tillsyn

Kulturminneslagen föreskriver att länsstyrelsen ska utöva tillsyn på en rad områden.

Regeringens definition av tillsyn är enligt följande: ”Begreppet tillsyn bör främst användas för verksamhet som avser självständig granskning för att kontrollera om tillsynsobjektet uppfyller krav som följer av lagar och andra bindande föreskrifter och vid behov kan leda till beslut om åtgärder som syftar till att åstadkomma rättelse av den objekts-ansvarige.”[10]

Tillsynsansvaret regleras i 2§ Förordning (1988:1188) om kulturminnen m.m. som anger:
”Länsstyrelsen skall vid sin tillsyn över kulturminnesvården i länet samverka med kulturminnesvårdande organ inom länet, särskilt länsmuseerna och motsvarande museer.”

För miljöer skyddade enligt KML betraktas även uppföljning av villkor i fattade beslut som tillsyn, medan själva beslutsfattandet enligt KML, liksom förarbete till beslutsfattande och tillståndsgivning, inte utgör tillsyn. Länsstyrelsen följer upp fattade beslut genom slutbesiktning och/eller granskning av en antikvarisk slutrapport.

Inom länsstyrelsernas kulturmiljöarbete kan man tala om händelsestyrd/ärenderelaterad respektive målstyrd/egeninitierad tillsyn. Bland de underlag som används vid tillsynsbesök av kyrkor bör vård- och underhållsplan och inventarieförteckning ingå. Tillsynen av de enskilda objekten bör dokumenteras och följas upp. Inom ramen för sitt tillsynsansvar ska varje länsstyrelse enligt 12 § föreskrifterna för kyrkliga kulturminnen föra en förteckning över de kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser som avses i 4 kap. 3, 4, 13 och 14 §§ KML som finns i länet.

Vad behöver göras?

Det kyrkliga kulturarvet utgörs av såväl materiella som immateriella företeelser. För att nå kunskap om de immateriella värdena behövs ofta de materiella lämningarna som kunskapskälla och ramverk. En bevarad fysisk miljö kan på ett känslomässigt plan bidra till en ökad förståelse av de levnadsvillkor under vilka människor levt under långa perioder. Detta kan ske på många plan. En välbevarad arkitektonisk miljö innebär en slags mötesplats mellan samtid och förfluten tid där människor kan sägas dela en gemenskap i de snarlika fysiska incitamenten för upplevelsen av samma miljö under skilda tider.
Det finns ett stort antal grundläggande frågeställningar kring länets kyrkliga kulturarv som det finns behov av att få belysta.

[10] Skr 2009/10:79, s. 10

Länsstyrelsens roll oavsett typ av framtidsprojekt bör vara att bidra till att initiera och stötta projekt samt till att förmedla resultatet till riktade målgrupper och till en bredare allmänhet. Samverkan mellan länsstyrelsen, olika intresse-organisationer, regionala kulturmiljö-vårdsorganisationer och Strängnäs stift är en förutsättning för projektet. En finans-iering genom t ex kyrkoantikvarisk ersättning eller forsknings- och utvecklingsmedel är en annan förutsättning för dess genomförande.

Behov av kunskapsunderlag

Länsstyrelsen behöver tillgång på relevanta kunskapsunderlag för att kunna ger råd och utföra överinseende och tillsyn. Tillgängliggörandet av kunskapsunderlag till förvaltare såsom Svenska kyrkan respektive till konsulter, entreprenörer och en bredare allmänhet är viktigt för att kulturarvet ska kunna skyddas och vårdas under ansvarstagande av var och en på det sätt som portalparagrafen i kulturminneslagen anger.

Inom en snar framtid kommer Länsstyrelsen via Strängnäs stift att få tillgång till en databas där såväl inventarier som vårdplaner och karakteriseringar ingår.

Tillsynsplan

Som Riksrevisionen uppmärksammat förekommer egeninitierad tillsyn av det kyrkliga kulturarvet endast i mycket liten omfattning. Skälet till detta är och har varit att resurser för arbetet har saknats. Varje år uppdagas genom inrapportering eller upptäckt i samband med besiktning i annat sammanhang byggverksamhet som har skett i strid med kravet på tillståndsprövning enligt KML. I Södermanland har föreläggande om vidtagande av rättelse tillämpats i ett antal fall. Vitesföreläggande eller bistånd med handräckning av kronofogdemyndigheten har hittills inte förekommit.

I samband med att Länsstyrelsen får tillgång till den nya databasen över inventarier, vårdplaner och karakteriseringar kan en tillsynsplan för löpande egeninitierad besiktning av länets kyrkor formuleras, som tar sin utgångspunkt i dessa handlingar.

Kvalitetssäkring av antikvarisk expertis

Eftersom antalet aktörer på antikvariesidan kan förväntas komma att öka blir behovet av kvalitetssäkring av antikvariens formella kompetens och duglighet större.

Det är byggherrens ansvar att anlita antikvarisk expert med beaktande av de krav på kompetens som länsstyrelsen ställt i sitt beslut. Länsstyrelsen bör ställa som villkor att byggherren ska anmäla till länsstyrelsen vilken antikvarisk expert man avser att anlita. Länsstyrelsen får då möjlighet att bedöma den föreslagna expertens kompetens och lämplighet för uppgiften.

De kompetenskrav som finns i Boverkets certifieringssystem av sakkunniga kontrollanter av kulturvärden vid ändring av byggnadsverk (BFS 2006:06) bör kunna tillämpas då villkor ställs om antikvarisk medverkan enligt KML eller bidragsförordningen. Den antikvariska experten kan vara certifierad eller ha motsvarande kompetens.

Aktuella projekt

Oavsett vilka kunskapsinsamlingsprojekt som genomförs i framtiden är det av stor vikt att en databas skapas som kan samla denna information samt göra den sökbar

och tillgänglig för såväl professionella och förvaltare som en intresserad allmänhet.

Strängnäs stift planerar ett antal projekt under kommande år som helt eller delvis finansieras av KAE-medel. Samtliga projekt är förankrade i den regionala samrådsgruppen och bygger på samverkan mellan stiftet, länsstyrelserna och de regionala museerna. Länsstyrelsen medverkar i dessa projekt även via tillståndsprövning för vissa delar samt i viss mån med egen medverkan.

De projekt som planeras genomföras närmast i tid är inventering av begravningskistor från svensk stormaktstid, inventering av kulturhistoriskt värdefulla inventarier samt inventering av medeltida taklag.

Nedan beskrivs några av dessa projekt samt ett par ytterligare tänkbara projekt.

Inventering av begravningskistor från svensk stormaktstid
Strängnäs stift är första stiftet i Sverige att arbeta med en kistinventering som senare är tänkt att utföras på en bredare nationell nivå. Syftet är att samla kunskap om kistornas tillkomst och att sprida ljus över ett bortglömt kulturarv. Projektet är ett samarbetsprojekt mellan Strängnäs stift, Sörmlands museum och metallrestaurator Cai Zetterström, som driver företaget Z-Metallform AB. Projektet bekostas i huvudsak med kyrkoantikvariska medel. Ett urval särskilt intressanta och kulturhistoriskt värdefulla begravningskistor kommer även att väljas ut för ställningstagande om konserveringsåtgärder för framtida bevarande.

Karakterisering och inventering av skyddade kyrkogårdar och begravningsplatser
Kyrkogårdarnas kulturarv utgörs av dess grönstruktur men också av karaktären på utsmyckningen av den samlade mängden av individuella gravrätter på kyrkogården. Gravvårdarnas utformning säger mycket om den samtid de tillkom under och självbilden hos de personer eller släkter den representerar. Den karaktär som gravvårdarna ger respektive kyrkogård förändras gradvis till följd av att enstaka gravstenar på gravar utan gravrättsinnehavare tas bort.

Församlingen har ofta gjort egna inventeringar för att kunna peka ut kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. Släktforskarföreningar, ofta organiserade sockenvis har ibland genomfört gravstensinventeringar inom ramen för ett projekt initierat av Sveriges släktforskarförbund.

Strängnäs stift har 2012 påbörjat karakterisering och inventering av skyddade kyrkogårdar och begravningsplatser i samarbete med Sörmlands museum och arkitekt Björn Norman. Först ut är Strängnäs gamla kyrkogård och Aspö kyrkogård.

Svenska kyrkan planerar tillsammans med Riksantikvarieämbetet att ta fram allmänna råd angående kyrkogårdens gröna kulturarv under 2013.

Inventering av modernismens kyrkomiljöer i Södermanland
Mot bakgrund av att länsstyrelsen har ett ansvar för att utpeka och utreda värden i kyrkobyggnader och begravningsplatser tillkomna efter utgången av 1939 och invigda för kyrkans bruk före utgången av 1999, som är av den dignitet att tillståndsplikt bör införas, finns ett behov

av överblick och fördjupning när det gäller dessa miljöer. Ett projekt omfattande inventering och kulturhistorisk värdering av dessa miljöer vore därför önskvärt. Regionala samrådsgruppen har under hösten 2011 ställt sig positiv till att driva ett gemensamt projekt kring detta med länsstyrelsen. En projektgrupp för detta är under tillsättande.

Sammanställning av goda exempel på klimatstyrningsprojekt
Under senare år har värmeekonomi och klimatbetingade skador varit i fokus. Länsstyrelsen har som konsekvens av detta hanterat ett antal ärenden med denna karaktär. Som ett led i detta arbete kan det finnas skäl i att utvärdera projekt som genomförts samt att lyfta fram goda exempel på lösningar. En studie av detta slag bör presenteras med en exempelsamling på problembilder och problemlösningar jämte en beskrivning av processen från utredning till utvärdering.

Strängnäs stift har gett Sörmlands museum i uppdrag att ta fram samlade utvärderingar av de omfattande renoveringarna i Överselö och Lunda kyrkor som ägt rum de senaste åren. Dessa projekt inbegrep även översyn och åtgärder rörande uppvärmningen.

Länsstyrelsen har 2011 tagit fram informationsmaterial om byte av uppvärmningssystem i kyrkor, som är tänkt att användas av församlingarna som ett stöd inför ansökan om tillstånd. På senare tid har ansökningar rörande luftvärmepumpar ökat varför Länsstyrelsen planerar att ta fram motsvarande information för denna typ av uppvärmningssystem. Ett pilotprojekt genomfördes 2006-2007 i Ludgo kyrka, där två luftvärmepumpar installerades. Projektet har studerats och delvis utvärderats av Högskolan Gotland.

Informationsinsatser

För att främja en utveckling som innebär att kulturarvet brukas på ett sådant sätt att dess kulturhistoriska värden bevaras, utvecklas och brukas krävs att länsstyrelsen och övriga kulturmiljövårdande instanser förmår nå ut med information och kunskap samt att en möjlighet till dialog med omvärlden finns kring dessa frågor.

För att uppnå detta behövs en samlad kommunikationsstrategi för Länsstyrelsens arbete med kulturmiljövård, där kyrkorna ingår som en del. Kommunikation via olika digitala och webbaserade kanaler är särskilt intressant att belysa med tanke på den snabba utvecklingen inom området.

Sammanfattning - Länsstyrelsens strategiska ansatser

Länsstyrelsens förhållningssätt och huvudsakliga strategiska ansatser kan sammanfattas enligt följande.

- Länsstyrelsen ska verka för att de skyddade miljöernas kulturhistoriska värde dokumenteras och tillgängliggörs i samband med förändringar i form av bland annat renoveringar, restaureringar och ombyggnationer.

- Länsstyrelsen ska samverka med olika intresseorganisationer, regionala kulturmiljövårdsorganisationer och Strängnäs stift.

- Länsstyrelsen ska sträva efter att i samråd och samarbete med framför allt Strängnäs stift och Sörmlands museum ta fram kunskapsunderlag,

initiera informationsspridning samt att stärka dialogen med förvaltare av kyrkliga kulturminnen.

- Länsstyrelsen ska bidra till att den regionala samrådsgruppen fungerar som aktivt forum för kulturarvs-frågor kopplade till det kyrkliga kulturarvet.

- Länsstyrelsens ska bidra till att initiera och stötta projekt samt till att förmedla resultatet till riktade målgrupper och till en bredare allmänhet.

- Länsstyrelsen ska medverka till att öka tillgängligheten till och informationen om det kyrkliga kulturarvet med hänsyn till olika brukare och olika perspektiv på historien.

- Länsstyrelsen ska verka för att knyta kontakter med universitet, högskolor och andra institutioner.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Janzon, Kaj: *Manuskript till DMS för Nyköping*, 2011
Josephson Magnus: *Ang. en dendrokronologisk undersökning av takstolen i Spelviks kyrka, Runtuna pastorat, Nyköpings kommun*, skrivelse från Sörmlands museum 1998-09-21
Rutiner för urval av yngre kyrkobyggnader och begravningsplatser som ska omfattas av tillståndsplikt enligt 4 kap KML, Riksantikvarieämbetet, till samtliga länsstyrelser, 2008-05-08

Internet

http://www.raa.se/cms/extern/aktuellt/albertus_pictor_jubileum/boktips.html

Tryckta källor

Lag (1988:950) om kulturminnen m.m. (SFS 1988:950)
Riksantikvarieämbetets föreskrifter om kyrkliga kulturminnen (KRFS 2012:2)
Vägledning Antikvarisk medverkan, Riksantikvarieämbetet, 2012-02-21
Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen, Kyrkliga kulturminnen (4 kap 1-18 §§), Riksantikvarieämbetet, 2012-05-09
Regeringens skrivelse (2008/09:220)
Statlig tillsyn - Granskning på medborgarnas uppdrag, SOU 2002:14
Tid för kultur, Regeringes proposition 2009/10:3
En tydlig, rättssäker och effektiv tillsyn, Regeringens skrivelse (Skr) 2009/10:79
Förordning (1988:1188) om kulturminnen m.m. (SFS 1988:1188)
Hermerén Karin: *Kunskapsuppbyggnad kring kyrkomiljöerna som kulturarv – efter relationsförändringen kyrka/ stat år 2000*, Riksantikvarieämbetet, FoU-rapport 2009-09-21
Kyrkoantikvariska frågor, Regeringens skrivelse (Skr) 2008/09:220
Hållbar stadsutveckling, Ku2009/1620/KV, slutrapport, Boverket, Riksantikvarieämbetet, Formas och Arkitekturmuseet

Litteratur

Gillgren, Peter: *Gåva och själ; epitafiemåleriet under stormaktstiden*, Uppsala 1995
Karlsmo, Emilie: *Rum för avsked. Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*, Uppsala 2005
Kemff Östlind Margareta: *Södermanlands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria*, Södermanland, Landskapets kyrkor, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2003
Josephson Magnus: *Renässansmålningar på Spelviks kyrkas fasader*, Sörmlandsbygden, Södermanlands hembygdsförbunds årsbok, Nyköping, 1997
Lindblad Jacob: *Kyrkorna 1860-1950, Södermanland*, Landskapets kyrkor, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2003
Lindblad Jacob: *Restaureringar från 1800-talets slut till idag, Södermanland*, Landskapets kyrkor, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2003
Lindblad Jacob och Sjöström Ingrid: *Kyrkorna 1760-1860, Södermanland*, Landskapets kyrkor, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2003
Nilsén, Anna: *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri; Kyrkomålningar i Mälarlandskapen och Finland 1400-1534*, Uppsala, 1986
Schnell Ivar, *Kyrkorna i Södermanland*, Nyköping, 1965
Schönbeck, Hedvig: *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830. Arkitektur,*

sanitet och det sociala rummet, Uppsala
2008